

Zagłada Żydów. Studia i Materiały

Holocaust Studies and Materials

VOL. 15 (2019)

ISSN: 1895-247X

eISSN: 2657-3571

DOI: 10.32927

WWW: www.zagladazydow.pl

Centrum Badań nad Zagładą Żydów IFiS PAN
Polish Center for Holocaust Research

Miasto po Zagładzie. Dzielnica żydowska w Lublinie i jej upamiętnienia

The City after the Holocaust: The Jewish Quarter in Lublin and its Commemorations

Marta Kubiszyn

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Kulturoznawstwa

marta.kubiszyn@poczta.umcs.lublin.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3868-9398>

Joanna Zętar

Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Zakład Filozofii i Socjologii Polityki

asia@tnn.lublin.pl

DOI: <https://doi.org/10.32927/ZZSiM.145>

Strony/Pages: 11-31

Marta Kubiszyn

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Kulturoznawstwa
orcid.org/0000-0002-3868-9398
marta.kubiszyn@poczta.umcs.lublin.pl

Joanna Zętar

Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Zakład Filozofii i Socjologii Polityki
asia@tnn.lublin.pl

Miasto po Zagładzie. Dzielnica żydowska w Lublinie i jej upamiętnienia

Streszczenie

W czasie drugiej wojny światowej częściowej lub całkowitej destrukcji uległa struktura urbanistyczna oraz tkanka architektoniczna wielu dzielnic żydowskich w Polsce i w innych krajach europejskich. Po 1989 r. w ramach działań na rzecz przywracania pamięci o wymordowanych Żydach zaczęto podejmować działania ukierunkowane z jednej strony na restaurację zabudowy dawnych dzielnic żydowskich celem wykorzystania ich jako elementu oferty turystycznej, z drugiej zaś – niekomercyjne projekty artystyczne i edukacyjne służące upamiętnianiu. W prezentowanym artykule zagadnienia te stanowią tło dla przedstawienia powojennych dziejów lubelskiej dzielnicy żydowskiej na Podzamczu obejmujących zniszczenie historycznej zabudowy w latach 1942–1954, realizację nowej struktury przestrzenno-urbanistycznej w 1954 r. oraz podejmowane – począwszy od lat osiemdziesiątych – działania upamiętniające lubelskich Żydów i Zagładę w przestrzeni dawnej dzielnicy.

Słowa kluczowe

Lublin, Podzamcze, okres powojenny, upamiętnianie Zagłady

Abstract

During World War Two, the urban structures along with buildings of several Jewish quarters in Poland as well as in other European countries were demolished by the Nazis to a great degree. After 1989, the process of recovering the memory of the Jews developed. Many buildings in the areas of former Jewish districts were renovated to serve as an element of local tourist offers. At the same time, non-commercial, educational and artistic projects commemorating the Holocaust were initiated. In this paper such issues are a reference point for analyzing the post-war history of “Podzamcze”, the former Jewish neighborhood in Lublin from the destruction of the historical Jewish quarter in 1942–1954, via creating a new urban structure in its former location by the communist regime in 1954, to the initiatives undertaken on a wider scale since the 1980s focused on commemorating Jews of Lublin and the district itself within its former area.

Key words

Lublin, Podzamcze, post-World War Two period, commemoration of the Holocaust

Dzielnica żydowska na Podzamczu: topografia palimpsestu

W czasie drugiej wojny światowej w wielu miastach częściowemu lub całkowitemu zniszczeniu uległa zabudowa obszarów zamieszkiwanych przez Żydów. Wyburzone lub zdewastowane zostały obiekty mające wartość historyczną oraz symboliczne znaczenie dla wyznawców judaizmu. W powojennej Polsce na podstawie nowych regulacji prawnych¹ zmienił się porządek przestrzenny: przejmowaniu zachowanych budynków towarzyszyło ponowne zabudowywanie terenów dawnych dzielnic żydowskich i zmiana toponimów. Działania te, w połączeniu z polityką historyczną i edukacją marginalizującą kwestie dotyczące Żydów, można dziś postrzegać jako dążenie do odcinania się od przeszłości wpisanej w przestrzeń miast². Ośrodki, w których przed wojną rozwijało się żydowskie życie społeczne i kulturalne, stały się – jak pisze Jacek Purchla – symbolami pustki, jaką pozostawił po sobie Holokaust, materialnymi „świadectwami tragedii” i „pomnikami kultury skazanej na zagładę”³.

Lublin jako miasto będące siedzibą sztabu *Aktion Reinhardt*, z umiejscowionym w pobliżu Konzentrationslager Lublin (obozem koncentracyjnym na Majdanku), gdzie zginęło około 60 tys. Żydów, odegrał szczególną rolę w realizacji niemieckiego planu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”⁴. W latach 1942–1954 znaczącym przeobrażeniem uległ układ urbanistyczno-architektoniczny lubelskiego Podzamcza – części śródmieścia zamieszkiwanej przez kilkadziesiąt lat przez Żydów. Co najmniej od XVI w. ta odrębna dzielnica rozwijała się na osuszanych stopniowo terenach między wzgórzami Zamkowym i Staromiejskim, przy trakcie komunikacyjnym biegnącym na północny wschód, w miejscu gdzie powstała ulica Żydowska (późniejsza Szeroka). Podzamcze, stanowiące częściowo autonomiczny organizm, w dokumentach bywało określane mianem „miasta żydowskiego”.

W 1862 r. dzięki reformom Aleksandra Wielopolskiego wprowadzającym równouprawnienie zniesiono wcześniejsze ograniczenia związane z osiedlaniem się Żydów. Wskutek tego w drugiej połowie XIX i na początku XX w. część mieszkańców Podzamcza przeniosła się na Stare Miasto, na Krakowskie Przedmieście oraz do innych dzielnic. W okresie międzywojennym Żydzi mieszkali na

¹ Dekret z dnia 2 marca 1945 roku o majątkach opuszczonych i porzuconych oraz Dekret z dnia 8 marca 1946 roku o majątkach opuszczonych i poniemieckich; zob. Konrad Matyjaszek, *Przestrzeń żydowska*, „Studia Litteraria et Historica” 2013, nr 2, s. 130, DOI: <https://doi.org/10.11649/slh.2013.006>.

² Lucian Hölscher, *Pamiętać czy zapomnieć?*, tłum. LIDEX [w:] (Kon)teksty pamięci. Antologia, red. Kornelia Kończal, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014, s. 89–90.

³ Jacek Purchla, *Świat po katastrofie – w poszukiwaniu utraconej pamięci* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008, s. 7.

⁴ Dariusz Libionka, *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku, 2017, s. 95 i n.

Panorama lotnicza dzielnicy żydowskiej w Lublinie, ok. 1935 r. (fotograf nieznany, ze zbiorów Archiwum Ikonografii Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”)

terenie całego Lublina, podczas gdy dzielnicę na Podzamczu, pozostającą siedzibą instytucji gminnych, zajmowała głównie ludność uboższa, w niewielkim stopniu zasymilowana⁵.

W czasie okupacji niemieckiej, 24 marca 1941 r., na mocy zarządzenia gubernatora dystryktu lubelskiego Ernsta Emila Zörnera w kwartale pomiędzy ulicami Kowalską, Krawiecką, Kalinowszczyzna, Franciszkańską, Unicką i Lubartowską okupanci utworzyli „zamkniętą żydowską dzielnicę mieszkaniową”. Na teren getta przymusowo przesiedlono większość spośród przebywających w Lublinie Żydów, tj. ponad 34 tys. osób⁶. W nocy z 16 na 17 marca 1942 r. rozpoczęła się likwidacja getta, która zapoczątkowała *Aktion Reinhardt* w Generalnym Gubernatorstwie. Do 14 kwietnia 1942 r. około 28 tys. mieszkańców getta deportowano

⁵ Szerzej o dziejach lubelskich Żydów zob. m.in.: *Żydzi lubelscy. Materiały z sesji poświęconej Żydom lubelskim*, red. Wojciech Hawryluk, Grzegorz Linkowski, Lublin: Wydawnictwo Dabar, 1996; Robert Kuwałek, Wiesław Wysok, *Lublin. Jerozolima Królestwa Polskiego*, Lublin: Stowarzyszenie Dialog i Współpraca, 2001; *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. Tadeusz Radzik, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1995; Konrad Zieliński, *W cieniu synagogi. Obraz życia kulturalnego społeczności żydowskiej Lublina w latach okupacji austro-węgierskiej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998.

⁶ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej AP Lublin), Urząd Okręgu Lubelskiego 1939–1944, sygn. 892, k. 313–315.

do obozu zagłady w Bełżcu. Pozostałych przy życiu Żydów z Podzamcza umieszczono na terenie tzw. getta szczątkowego, utworzonego na terenie dzielnicy Majdan Tatarski, po uprzednim wysiedleniu stamtąd ludności polskiej. W wyniku kolejnych akcji wysiedleńczych większość mieszkańców getta szczątkowego skierowano do obozu koncentracyjnego na Majdanku, rozstrzelano w Lesie Krępieckim lub wywieziono do getta w Piaskach, skąd prawdopodobnie trafili do obozu zagłady w Sobiborze.

9 listopada 1942 r. niemieckie władze policyjne przystąpiły do ostatecznej likwidacji getta na Majdanie Tatarskim. Około 3 tys. Żydów wysłano do obozu na Majdanku, kilkudziesięciu trafiło do obozu pracy przy ul. Lipowej oraz do więzienia na Zamku Lubelskim. Około 260 osób, w tym członków Judenratu i policji żydowskiej, rozstrzelano na miejscu⁷.

Po wysiedleniu mieszkańców 21 maja 1942 r. starosta grodzki zarządził rozbiórkę około 260 domów na terenie Podzamcza⁸. Na łamach jednego z lipcowych numerów pisma „Nowy Głos Lubelski” („gadzinówki” wychodzącej na terenie dystryktu lubelskiego) można znaleźć artykuł pt. *Porządkowanie byłej dzielnicy żydowskiej w Lublinie*, w którym opisano będącą „w pełnym toku” akcję wysadzania w powietrze i rozbierania budynków znajdujących się na Podzamczu i będących w złym stanie technicznym. Artykuł, napisany językiem nazi-stowskiej propagandy antysemickiej, przedstawił dzielnicę na Podzamczu jako „uosobienie brudu i wszelkiego rodzaju robactwa” oraz jako „ognisko niebezpiecznych epidemii tyfusu”, czym anonimowy autor tekstu uzasadniał konieczność wyburzenia części obiektów. Dowiadujemy się, jak po „zebraniu szmat i wszelkiej użytecznej starzyzny” przez specjalną kolumnę do pracy przystąpiła „kolumna porządkowa” zajmująca się rozbiórką wybranych budynków i dezynsekcją pozostałych – przeznaczonych do renowacji z uwagi na ich wartość zabytkową. Po wyremontowaniu miały one zostać przekazane „aryjskim najemcom” celem „likwidacji istniejącego w Lublinie głodu mieszkaniowego”. Na miejscu „ohydnych ruder żydowskich” miały w przyszłości powstać „zieleńce i kwietniki”, tak aby przestrzeń ta „uzyskała zachodnioeuropejski wygląd”⁹.

W drugiej połowie 1942 r. kolejno burzone były domy przy ulicach Ru-skiej, św. Mikołaja, Furmańskiej, Nadstawnej, Krawieckiej i Podzamcze oraz

⁷ Szerzej o losach Żydów lubelskich w czasie okupacji zob. m.in.: Libionka, *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, s. 61, 110–111, 170 i n.; Tadeusz Radzik, *Zagłada lubelskiego getta*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007, s. 24 i n.; Jakub Chmielewski, *Zagłada żydowskiego miasta – likwidacja getta na Podzamczu*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2015, nr 4, s. 705–739; idem, *Likwidacja getta szczątkowego w Lublinie* [w:] *Wiek XX wiekiem kryzysu? Kryzys człowieczeństwa, czyli ludobójstwa w minionym stuleciu*, red. Justyna Gałuszka, Kraków: Koło Naukowe Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2014, s. 53–76.

⁸ Józef Kasperek, *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1983, s. 150.

⁹ Cyt. za: „Nowy Głos Lubelski”, 8 VII 1942, nr 156, s. 3.

Siennej¹⁰. Do prac rozbiórkowych okupanci wykorzystywali żydowskich i polskich robotników przymusowych. W trakcie burzenia dzielnicy dochodziło do poważnych wypadków – w wyniku zawalenia się ścian lub sufitów zginęło kilku robotników, a kilku kolejnych zostało rannych¹¹. W 1943 r. ze względu na pogarszający się stan budynków zarządzono rozebranie ul. Szerokiej, którą początkowo oszczędzono z uwagi na zabytkowe walory oraz planowane powtórne zasiedlenie znajdujących się tam mieszkań. Kamienice przy ul. Szerokiej widać jeszcze na fotografiach wykonanych przez nieznanego autora i datowanych na rok 1943, są one także wzmiankowane w dokumencie z marca 1943 r., zawierającym wykaz budynków rozebranych lub będących w stanie rozbiórki, sporządzonym prawdopodobnie przez pracowników lubelskiego Magistratu¹².

Do końca 1943 r. rozebrano łącznie 336 budynków z obszaru byłego getta, w tym będący w stosunkowo dobrym stanie budynek Wielkiej Synagogi przy ul. Jatecznej¹³. Mimo trudności z precyzyjnym datowaniem fotografii archiwalnych na podstawie dostępnych zdjęć oraz relacji świadków można przyjąć za Krzysztofem Muchą, że synagoga była stopniowo rozbierana zapewne późną wiosną i wczesnym latem 1943 r. Po zdjęciu blaszanego poszycia dachu oraz usunięciu elementów metalowych i drewnianych około połowy tegoż roku mury budynku zostały wysadzone w powietrze¹⁴. Wydarzenie to wspomina m.in. Bogdan Stanisław Pazur: „Pamiętam, jak Niemcy wyburzali dużą synagogę. Obserwowaliśmy to z czwartkowego wzgórza. Wysadzali mury synagogi dynamitem. To się odbyło jednego dnia. Rano trąbka, założyli ładunki wybuchowe, trąbka zagrała, wojsko się usunęło. Jeden, drugi, trzeci wybuch – kupka gruzu”¹⁵. Na zdjęciu ukazującym ostrzeliwanie Lublina przez Armię Czerwoną, datowanym 25 lipca 1944 r., widać pozostałą z budynku synagogi ścianę południową, która nie została wysadzona – jak sądzi Krzysztof Mucha – prawdopodobnie ze względu na bliskość Zamku, gdzie znajdowało się więzienie¹⁶.

¹⁰ AP Lublin, Akta Miasta Lublina, Biuro Kontroli MRN – protokoły z kontroli dotyczące Wydziału Budownictwa 1944–1948, sygn. 40, Zniszczenia wojenne w budynkach.

¹¹ Za: Kasperek, *Kronika wydarzeń w Lublinie...*, s. 158, 180, 183.

¹² *Ibidem*, s. 180; Wykaz budynków rozebranych przez Władze Niemieckie względnie będących w stanie rozbiórki sprawdzony w terenie w dniu 9 marca 1943 roku przez pp. Głębińskiego i Koszałkę, Archiwum Państwowe w Lublinie, Akta Miasta Lublina, Wydział Kwaterunkowy i Świadczeń Wojennych, sygn. 387.

¹³ AP Lublin, Akta Miasta Lublina, Biuro Kontroli MRN – protokoły z kontroli dotyczące Wydziału Budownictwa 1944–1948, sygn. 40, Zniszczenia wojenne w budynkach.

¹⁴ Za: Krzysztof Mucha, *Wielka synagoga – Lublin*, cz. 1, „Monografia. Spotkanie z Zabytkiem” (Gliwice, Politechnika Śląska) 2011, R. 5, nr 1, s. 30–33.

¹⁵ Relacja Bogdana Stanisława Pazura, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=33256&dirids=1> (dostęp 8 VIII 2018 r.).

¹⁶ Za: Mucha, *Wielka synagoga – Lublin*, s. 33.

Ruiny dzielnicy żydowskiej w Lublinie, po lewej stronie widoczny częściowo rozebrany budynek synagogi Maharszala, poniżej Wzgórza Zamkowego widoczne pozostałości zabudowy ul. Szerokiej, ok. 1943 r. (fotograf nieznany, ze zbiorów Marka Gromaszka)

Ruiny ul. Jatecznej, po prawej stronie widoczny budynek synagogi Maharszala, ok. 1943 r. (fotograf nieznany, ze zbiorów Marka Gromaszka)

Według relacji świadków gruzy z obszaru dawnej dzielnicy żydowskiej były przez Niemców wywożone i wykorzystywane m.in. jako materiał do utwardzania dróg. Na wielu fotografiach archiwalnych widoczne są tory, a na niektórych także wagoniki do transportu materiału. Cegły i drewniane części budynków były poza tym systematycznie rozbierane przez okoliczną ludność¹⁷. W lipcu

¹⁷ Relacja Witolda Karpińskiego, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=104815&dirids=1>; Relacja Stanisława Sobczyka, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=93314&dirids=1> (dostęp 8 VIII 2018 r.).

1944 r., kiedy Lublin zajęły wojska sowieckie, na Podzamczu pozostały jedynie szczątki zabudowań. Na fotografiach z tego okresu w miejscu dawnej dzielnicy żydowskiej widać pagórkowate gruzowisko, przywoływane też we wspomnieniach świadków: „Gruzy leżały. Domów w ogóle nie było, tylko jedna ściana [synagogi Maharszala] była. Szukałam, gdzie był nasz dom, gdzie myśmy mieszkali. Tam był hydrant pożarowy i wiedziałam [dokładnie], do którego domu [należał]. Z tego wiem, gdzie nasz dom [stał], gdzie myśmy mieszkali. Ale nic nie było, gruzy. I tak chodziłam. Ja płakałam”¹⁸.

Ruiny budynków przy ulicach Krawieckiej i Podzamcze, ok. 1943 r. (fotograf nieznany, ze zbiorów Marka Gromaszka)

Teren wyburzonego Podzamcza ukazano także na kadrach filmu *The Tragic City of Lublin* z 1944 r. Jest to brytyjski film dokumentujący walki o Lublin toczące w lipcu tego samego roku, zmontowany z materiałów nakręconych prawdopodobnie przez radzieckich i polskich operatorów. Wyzwolenie Lublina przez Armię Czerwoną zostało sfilmowane przez wchodzące wojska, a następnie było pokazywane przez Brytyjską Kronikę Filmową *The Voice of Britain*. Film trwa 3 minuty 37 sekund i zawiera komentarz, w którym zrelacjonowano walki o Stare Miasto, wyzwolenie więzienia na Zamku i mszę za pomordowanych, a także uroczyste powitanie Armii Czerwonej przez miesz-

¹⁸ Relacja Ewy Eisenkeit, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=96175&dirids=1>; zob. też Relacja Kazimierza Podbielskiego, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=39249&dirids=1>; Relacja Mariana Milsztajna, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=96870&dirids=1> (dostęp 8 VIII 2018 r.).

Ruiny budynków przy ul. Szerokiej, ok. 1943 r. (fotograf nieznany, ze zbiorów Samorządowej Fototeki Konserwatorskiej/Biuro Miejskiego Konserwatora Zabytków)

kańców¹⁹. Po ujęciu przedstawiającym panoramę miasta widać czołg wyjeżdżający z ul. Cyruliczej w kierunku nieistniejącej już wtedy ul. Szerokiej. Na kolejnych ujęciach można zobaczyć rozległe gruzowisko w miejscu dawnej dzielnicy żydowskiej. Na dalszych kadrach filmu jest ukazana msza za więźniów pomordowanych przez żołnierzy niemieckich tuż przed zajęciem miasta przez wojska sowieckie. Msza została zorganizowana przy południowej elewacji budynku Zamku, gdzie – co wyraźnie widać na filmie – nie pozostały już żadne zabudowania z dawnych ulic Podzamcze i Krawieckiej.

Po zakończeniu działań wojennych przez kilka kolejnych lat na Podzamczu nie prowadzono poważniejszych prac porządkowych. Pozostałe tam gruzy były stopniowo rozbierane przez okoliczną ludność. We wrześniu 1948 r. częściowo zniwelowano teren i uprzątnięto pozostałe gruzy. Ostateczną przebudowę Podzamcza przeprowadzono dopiero w połowie lat pięćdziesiątych. Na mocy podjętej 13 stycznia 1954 r. przez Radę Ministrów PRL decyzji dotyczącej zorganizowania w Lublinie obchodów 10-lecia PKWN postanowiono w związku z tym wydarzeniem zrealizować plan całkowitego przekształcenia tego obszaru. Dokumentację architektoniczną projektu wykonano w Przedsiębiorstwie „Mia-stoprojekt – Warszawa” pod kierunkiem architekta Mieczysława Kuźmy. Poza budową reprezentacyjnego pl. Zebrań Ludowych, którego forma i funkcje – jak zauważa Dariusz Kopciowski – miały „wychodzić naprzeciw nowym warunkom ustrojowym”, plan przebudowy zakładał przygotowanie terenów pod Centralną Wystawę Rolniczą, adaptację budynku Zamku – pełniącego dotychczas funkcję

¹⁹ Zob. <https://www.youtube.com/watch?v=SgGaCeEkxKI> (dostęp 8 VIII 2018 r.).

Otwarcie pl. Zebrań Ludowych, 22 lipca 1954 r. (fot. Edward Hartwig, ze zbiorów Ewy Hartwig-Fijałkowskiej)

więzienia – na potrzeby działalności kulturalnej, a także renowację zniszczonego na skutek działań wojennych Starego Miasta²⁰.

10 lutego 1954 r. rozpoczęto wywożenie pozostałego gruzu i uporządkowanie teren. Projekt nie przewidywał odbudowy dawnych domów ani zachowania przebiegu pierwotnych traktów komunikacyjnych. W miejscu ul. Szerokiej (tj. przy zachodnim zboczu Wzgórza Zamkowego) utworzono reprezentacyjny, elipsoidalny plac (pl. Zebrań Ludowych, po 1989 r. pl. Zamkowy), a wzdłuż jego zachodniej linii w kwietniu 1954 r. rozpoczęto budowę osiedla mieszkaniowego Zjednoczenia Osiedli Robotniczych „Podzámcze”, obejmującego ciąg połączonych ze sobą dziesięciu kamienic²¹. W miejscu dawnych ulic Krawieckiej i Podzámcze oraz pl. Krawieckiego (tj. przy wschodnim i północno-wschodnim zboczu Wzgórza Zamkowego), a także po stronie północnej (tj. między Wzgórzem Zamkowym a Wzgórzem Czwartek) wytyczono tereny, na których 21 lipca

²⁰ Dariusz Kopciowski, *Ochrona zabytków Lublina 1919–2000, wybrane fakty i zdarzenia* [w:] *Życie artystyczne Lublina 1901–2001*, red. Lechośław Lameński, Lublin: Stowarzyszenie Historyków Sztuki. Oddział w Lublinie, 2001, s. 71; zob. też: Joanna Zętar, *Jak budowano plac Zamkowy...*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn Lubelski”, 18 VIII 2017, s. 6; eadem, *Narracje (nie) pamięci: Plac Zamkowy. Topografia palimpsestu* (cz. 1 i 2), gdzie zamieszczone zostały materiały ikonograficzne, www.blog.teatrnn.pl (dostęp 31 XII 2017 r.); Stefan Rassalski, *W odnowionym Lublinie*, „Architektura” 1954, nr 12 (86), s. 289–295; Marta Denys, *22 lipca 1954 to było przyspieszenie!*, „Kamena” 1986, nr 14, s. 3, 11; Kopciowski, *Ochrona zabytków Lublina 1919–2000...*, s. 70–71.

²¹ Zob.: Zętar, *Jak budowano plac Zamkowy...*, s. 6–7; eadem, *Szeroka – opowieść o ulicy, której nie ma*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn Lubelski”, 25 VIII 2017, s. 8–9; eadem, *Narracje (nie) pamięci...*, zob. też Bogusław Szmygin, *Czy można chronić świat, który przestał istnieć? Dzielnica żydowska w Lublinie* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja...*, s. 284.

1954 r. otwarto Centralną Wystawę Rolniczą. Na jej potrzeby wybudowano obo-ry, chlewnie i stajnie, zorganizowano ekspozycję narzędzi rolniczych, wydzielono pole kukurydzy i wzorcowe działki ogrodnicze. Po zamknięciu wystawy obszar ten pełnił funkcję rekreacyjną. W latach 1965–1968 na północ od Wzgórza Zamkowego wzniesiono budynek nowego dworca autobusowego według projektu Wiesława Żochowskiego. Począwszy od drugiej połowy lat pięćdziesiątych, przez kolejnych 20 lat budowano trasę komunikacyjną na osi wschód–zachód (al. Tysiąclecia), która przecięła północną część dawnego Podzamcza, w latach osiemdziesiątych zaś podobną arterię (al. Unii Lubelskiej) przeprowadzono na osi północ–południe, przecinając wschodnią część nieistniejącej dzielnicy. W ramach przebudowy Podzamcza w 1954 r. przetrasowano bryłę Wzgórza Zamkowego, wybudowano też jednotraktowe reprezentacyjne schody prowadzące z placu na Zamek, mające pełnić funkcję „widowni” dla osób uczestniczących w organizowanych na placu uroczystościach państwowych. Z zabudowy dawnego Podzamcza do dziś przetrwał jedynie budynek budki wodociągowej mieszczącej się przy dawnym zbiegu ulic Szerokiej i Ruskiej (obecnie na placu manewrowym PKS). Pozostałości budynków, tj. piwnice i fragmenty murów, zachowały się pod powierzchnią współczesnej struktury przestrzenno-architektonicznej²².

Wojnę przetrwały budynki mieszczące się przy dawnych ulicach Nowej i Lubartowskiej (dziś ul. Lubartowska) oraz przy Kowalskiej, Cyruliczej i Ruskiej, które w okresie międzywojennym były zamieszkane głównie przez ludność żydowską, lecz stanowiły obszar leżący poza granicami historycznego centrum Podzamcza²³. Także na lubelskim Starym Mieście, zasiedlonym w Drugiej RP w znacznym stopniu przez Żydów, zachowały się budynki mające szczególne znaczenie w dziejach tej społeczności²⁴.

²² W 2003 r. część pozostałości budynków z ul. Szerokiej zachowanych w strukturze nasy-pu utworzonego po wojnie u podnóża Zamku odsłonięto w czasie prac nad budową pomnika żołnierzy AK-WiN ze zgrupowania mjr. Hieronima Dekutowskiego ps. „Zapora”. Mimo prote-stów przedstawicieli środowisk twórczych zostały one zniszczone przez robotników pracują-cych przy budowie pomnika, zob. fragmenty artykułów z „Gazety Wyborczej” z 11–12 i 13 X 2003 r., przedruk [w:] *Krajobraz niewidzialny. Rozmowa z Markiem Stasiakiem, specjalistą w dziedzinie krajobrazu kulturowego*, „Scriptores” 2005, nr 3 (29), s. 90.

²³ Przy Lubartowskiej i przyległych ulicach zachowały się m.in.: dawny szpital żydowski (Lubartowska 83, obecnie szpital ginekologiczno-położniczy); Dom Ludowy im. I.L. Pereca (Szkolna 18, obecnie siedziba lubelskiego NFZ), budynek bożnicy Chewra Nosim, tj. Bractwa Tragarzy Zwłok (Lubartowska 10; obecnie Izba Pamięci Żydów Lubelskich) oraz okazały budynek dawnej jesziwy, który w czasie wojny został zaadaptowany przez Niemców na cele szpitala wojskowego, po wojnie zaś służył jako siedziba Collegium Maius Akademii Medycznej. W 2003 r. obiekt został zwrócony gminie żydowskiej w Warszawie, a następnie odre-montowany i przekształcony w hotel. Wewnątrz budynku mieszczą się odnowione w 2007 r. bożnica i mykwa.

²⁴ Między innymi budynek przy ul. Grodzkiej 11, obecnie Dom Kultury „Pod Akacją”, gdzie w czasie okupacji mieścił się sierociniec dla żydowskich dzieci oraz przytułek dla starców

Panorama lotnicza obszaru nieistniejącej dzielnicy żydowskiej w Lublinie, 2012 r. (fot. Rafał Michałowski/wniebowziete.pl, ze zbiorów Archiwum Ikonografii Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”)

Oglądany z dzisiejszej perspektywy współczesny krajobraz lubelskiego Podzamcza odzwierciedla wydarzenia obejmujące wyburzenie dzielnicy żydowskiej i stopniową degradację tej przestrzeni w latach 1942–1954, a następnie całkowite przekształcenie terenu wokół Wzgórza Zamkowego, polegające na jego nowym sfunkcjonalizowaniu, oraz działania służące upamiętnianiu podejmowane w okresie powojennym. W odniesieniu do tego miejsca – przywołując kontekst historyczny i mając na uwadze strukturę urbanistyczno-architektoniczną oraz podejmowane współcześnie działania upamiętniające – można się posłużyć pojęciem „miasta-palimpsestu”. W literaturze przedmiotu określenie to jest używane w odniesieniu do historii oraz pamięci kulturowej miejsc; pojawia się tam obok metafor „miasta-intertekstu”, „miasta-collage’u” czy „miasta-patchworku”. Wśród polskich badaczy pojęciem palimpsestu posługują się m.in. Ewa Rewers²⁵ i Robert Traba²⁶,

i kalek, czy też budynek przy ul. Noworybnej 3, będący w latach 1944–45 siedzibą Centralnego Komitetu Żydów w Polsce, a następnie Wojewódzkiego Komitetu Żydów w Lublinie.

²⁵ Ewa Rewers, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków: Universitas, 2005, s. 22.

²⁶ Robert Traba, *Pamięć zapisana w kamieniu, czyli krajobraz kulturowy jako palimpsest* [w:] *idem, Historia – przestrzeń dialogu*, Warszawa: Wydawnictwo ISP PAN, 2006, s. 103.

piszący o miejskich przestrzeniach i krajobrazach w kontekście złożonych procesów związanych z „wymazywaniem” i „zapisywaniem na nowo”, z nakładaniem się na siebie kolejnych elementów przestrzennych, których pozostałości są zacierane przez następujące po sobie wydarzenia historyczne. Metaforami „miasta-palimpsestu” i „miasta-księgi” posługiwał się w swoich tekstach także Władysław Panas, odnosząc je do Lublina, a w szczególności do lubelskiego Podzamcza.

Próbując odczytywać w perspektywie koncepcji „miasta-palimpsestu” przestrzeń współczesnego Podzamcza i przywołując historię tego miejsca, można dostrzec warstwy, z których każda kolejna zaciera obraz poprzedniej. Pierwszą – najgłębszą, niewidoczną – warstwę, znajdującą się pod ziemią, tworzą zasypiane fundamenty i piwnice budynków dawnego żydowskiego miasta. Druga to warstwa współczesnego placu – parkingu otoczonego od strony zachodniej rzędem kamienic. Na niej znajduje się kolejna warstwa, składająca się z materialnych upamiętnień oraz okazjonalnych i czasowych działań komemoratywnych. Ważne w rozumieniu tej przestrzeni jest jej potraktowanie jako całości: „Nie wybieramy z [...] tego, co nam aktualnie odpowiada, lecz przyjmujemy, że stanowią ciągłość i tylko w całości opowiadają nam prawdziwą historię miejsca”²⁷.

Upamiętnienia Zagłady w przestrzeni Podzamcza

W sytuacji gdy pierwotna zabudowa Podzamcza została wyburzona, a powojenny sposób zagospodarowania terenu sprawił, że nowa struktura przestrzenna przesłoniła pierwotny układ, działania upamiętniające odnoszące się do dawnej dzielnicy żydowskiej przyjmują charakter symboliczny. Inaczej niż w miastach, w których zachodzi możliwość odbudowy lub rewitalizacji zachowanej tkanki architektonicznej oraz podejmowania w tak skonstruowanej przestrzeni działań o charakterze komercyjnym, czego przykładem mogą być choćby Kraków, Praga, Budapeszt czy Berlin²⁸, większość spośród zrealizowanych w Lublinie w ciągu ostatnich 20 lat projektów odnoszących się do dawnego charakteru tego miejsca była zorientowana przede wszystkim na edukację i animację społeczno-

²⁷ Cyt. za: *ibidem*, s. 103.

²⁸ Szerzej na ten temat zob. m.in.: Magdalena Waligórska, *Reflektorem w „zapomniane”*: odkrywanie małych Jerozolim [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja...*, s. 106 i n., 115 i n.; Sandra Lustig, *Alternatywy dla „żydowskiego Disneylandu” przykłady możliwego podejścia do przeszłości żydowskiej w europejskich miastach* [w:] *ibidem*, s. 81–82 i n.; Krisztina Keresztely, *Zaprzepaszczona pamięć – gentryfikacja a wartości urbanistyczne historycznej dzielnicy żydowskiej Budapesztu* [w:] *ibidem*, s. 163–180; Arno Parik, *Walka o ochronę zabytków żydowskiego miasta w Pradze* [w:] *ibidem*, s. 181–214; Sarunas Liekis, *Rewitalizacja dziedzictwa żydowskiego w Wilnie* [w:] *ibidem*, s. 247–258; Jean-Yves Potel, *Koniec niewinności. Polska wobec swojej żydowskiej przeszłości*, tłum. Julia Chimiak, Kraków: Znak, 2010; Ruth Ellen Gruber, *Odrodzenie kultury żydowskiej w Europie*, tłum. Agnieszka Nowakowska, Sejny: Pogranicze, 2004, s. 66 i n.

-kulturalną. Przywołując obiekty o charakterze komemoratywnym wystawiane na terenie Lublina pod koniec lat czterdziestych, a także w latach sześćdziesiątych, osiemdziesiątych, dziewięćdziesiątych oraz współczesne realizacje nawiązujące do dziejów lubelskich Żydów, można obserwować współwystępowanie różnych form i sposobów upamiętniania²⁹.

Odnosząc się do materialnego wymiaru realizacji, w obszarze Podzamcza można wyodrębnić dwa nurty – tradycyjny i nowoczesny, w ramach których należy wskazać różnego rodzaju formy. Obok tradycyjnych materialnych upamiętnień (budynki, stele, tablice informacyjne i pamiątkowe) w przestrzeni nieistniejącej dzielnicy pojawiają się artystyczne interwencje o charakterze niepomnikowym. W grupie tej można wymienić zarówno obiekty wpisane w przestrzeń miejską w sposób trwały (murale, oznaczenia granic getta i Latarnia Pamięci, będące częścią Szlaku Pamięci i Zagłady Żydów Lubelskich), obecne w niej w sposób półtrwały (wystawy prezentowane w siedzibie Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”), a także realizacje nietrwałe (instalacje artystyczne montowane na krótki czas). Odrębną grupę stanowią jednorazowe bądź cykliczne akcje performatywne (m.in. misteria pamięci).

Wydaje się, że za pierwsze działanie służące upamiętnieniu dzielnicy żydowskiej w jej dawnej przestrzeni można uznać ukształtowanie elewacji czterech budynków osiedla mieszkaniowego Podzamcze, nawiązujące do układu architektonicznego kamienicy znajdującej się do 1943 r. pod adresem Szeroka 11/ Zamkowa 14. Był to budynek trzykondygnacyjny, trójosiowy, zwieńczony ozdobnym trójkątnym tympanonem. Odwołując się do współczesnej terminologii, zabieg ten można zaklasyfikować jako przykład retrowersji, a jednocześnie jest to nawiązanie do formy upamiętnienia podjętej przez architekta Jerzego Brabandera, przygotowującego w 1954 r. projekt nowych budynków, który mógł znać przedwojenne fotografie i ryciny ukazujące zabudowę Podzamcza. Ze względu na subtelny charakter nawiązania oraz brak informacji upamiętnienie to jest

²⁹ Oprócz omawianych w artykule realizacji usytuowanych na obszarze dawnego Podzamcza w Lublinie znajdują się także inne upamiętnienia lubelskich Żydów, w tym zespół pomników na terenie cmentarza żydowskiego przy ul. Walecznych (pomnik Pomordowanych w latach 1939–44 Żydów z 1947 r., pomnik Pamięci Ofiar Getta i Zwycięstwa nad Faszyzmem, odsłonięty w 1987 r., oraz pomnik na grobie 190 Żydów zamordowanych w 1942 r. w czasie likwidacji getta na Majdanie Tatarskim, wzniesiony w 1992 r.), a także wystawione w 1993 r. na pobliskiej tzw. okupacyjnej części kirkutu upamiętnienie w formie nawiązującej kształtem do ohelu. Wszystkie te realizacje, podobnie jak pomnik Ofiar Eksterminacji Ludności Żydowskiej wystawiony na pl. Ofiar Getta w 1963 r., wpisują się w tradycyjny, martyrologiczny model przywoływania przeszłości. Do pomników Zagłady niektórzy badacze zaliczają również pomnik Walki i Męczeństwa, wzniesiony w 1969 r. na terenie byłego obozu na Majdanku, ale ze względu na pierwotne założenia towarzyszące jego powstaniu takie postrzeganie tej realizacji wydaje się dyskusyjne (Kazimierz Ożóg, *Pomniki Lublina*, Lublin: Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, 2014; Marta Kubiszyn, *Upamiętnianie lubelskich Żydów oraz ich zagłady: pomniki i kontr-pomniki*, „Teka Komisji Historycznej” [OL PAN] 2017, nr 14, s. 238–265).

Tablica z fragmentem planu Podzamcza upamiętniająca dzielnicę żydowską w Lublinie, 2016 r. (fot. Joanna Zętar)

jednak mało czytelne (lub też – całkowicie nieczytelne) dla współczesnych mieszkańców miasta.

Kolejne – w ujęciu chronologicznym – inicjatywy na rzecz upamiętnienia lubelskich Żydów w obrębie Podzamcza to dwie wolno stojące prostopadłościennne stele z białego piaskowca, z tablicami z czarnego granitu, wystawione w 1987 r. z inicjatywy Symchy Wajsa, podejmującego liczne działania na rzecz upamiętnienia historii Żydów w Lublinie³⁰. Jedna ze stel znajduje się u podnóża schodów prowadzących do Zamku. Umieszczono na niej schematyczny plan Podzamcza, na którym zaznaczono przebieg głównych ulic wraz z ich nazwami w języku polskim i jidysz oraz z napisem informacyjnym. Graficzne przedstawienie dawnego „miasta żydowskiego” pozwala uzmysłwić sobie jego pierwotny układ przestrzenny oraz odnieść go do współczesnego wyglądu tej części

Lublina. Spojrzenie na plan unaocznia, że przy północnym stoku wzgórza zamkowego, w miejscu, gdzie niegdyś stała Wielka Synagoga, przebiega dwupasmowa jezdnia, natomiast w miejscu dawnych ulic Krawieckiej i Podzamcze znajdują się tereny zielone. Widać także, że pełniący obecnie funkcję parkingu plac u podnóża lubelskiego Zamku od strony zachodniej przecinała niegdyś ul. Szeroka, przy której wylocie, w pobliżu istniejącego do dziś budynku cerkwi, znajduje się teraz dworzec autobusowy. Dodatkowy wymiar tej realizacji nadaje obecność napisów w języku jidysz, którym posługiwali się przedwojenni mieszkańcy Podzamcza. Nieistniejące miasto jest tu przywoływane nie tylko za pomocą planu, lecz także za pośrednictwem języka współtworzącego niegdyś kulturowy krajobraz tego

³⁰ W latach 1984–1987 z inicjatywy Symchy Wajsa w przestrzeni Lublina pojawiło się kilka niewielkich tablic z czarnego granitu z napisami w językach polskim i jidysz, upamiętniających miejsca i obiekty związane z historią lubelskich Żydów, w tym zachowane budynki należące do gminy żydowskiej i pełniące istotne funkcje w okresie międzywojennym, w czasie okupacji oraz po zakończeniu wojny, a także budynki, których dzieje były związane z ważnymi postaciami historycznymi. Kolejne tablice upamiętniające powstały w latach dziewięćdziesiątych oraz na początku XXI w. z inicjatywy osób prywatnych i instytucji nieżydowskich; szerzej o działalności Sychy Wajsa zob. <http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/symcha-wajs-1911-1999/> (dostęp 8 VIII 2018 r.).

miejsca. Na steli usytuowanej przy północnym stoku Wzgórza Zamkowego – podobnej w formie i wykonanej z takich samych materiałów – umieszczono napisy w języku polskim, jidysz i hebrajskim, poświęcone znajdującej się dawniej w tym miejscu synagodze Maharszala³¹. Tuż obok w maju 2001 r. ufundowano kolejne upamiętnienie – tablicę z brązu z płaskorzeźbionym schematycznym wizerunkiem synagogi, autorstwa Leszka Rymczuka. Dopełnieniem upamiętnień są tablice informacyjne przygotowane przez Urząd Miasta Lublin, będące elementami Szlaku Pamięci Żydów Lubelskich, otwartego 29 czerwca 2001 r., a obejmującego wybrane miejsca i obiekty związane z historią i kulturą społeczności żydowskiej.

W obrębie dawnego Podzamcza został upamiętniony także Widzący z Lublina – cadyk Jaakow Icchak Horowic, za sprawą którego na przełomie XVIII i XIX w. lubelskie Podzamcze stało się ważnym ośrodkiem chasydyzmu. Nieistniejący dom cadyka przy ul. Szerokiej 28 upamiętnia odsłonięta 6 października 1997 r. tablica pamiątkowa z napisami w językach polskim, jidysz i hebrajskim, umieszczona z inicjatywy Symchy Wajsa na elewacji kamienicy pod adresem pl. Zamkowy 10.

Latarnia Pamięci, 2017 r. (fot. Joanna Zętar)

³¹ Państwowa Służba Ochrony Zabytków Oddział Wojewódzki w Lublinie [obecnie Lubelski Wojewódzki Konserwator Zabytków], Katarzyna Gerłowska, Karta miejsca pamięci narodowej nr 69, listopad 1994 r.; *ibidem*, Katarzyna Gerłowska, Karta miejsca pamięci narodowej nr 107, listopad 1994 r.; zob. też Ożóg, *Pomniki Lublina*, s. 34; Kubiszyn, *Upamiętnianie lubelskich Żydów...*, s. 247.

Wśród realizacji upamiętniających Podzamcze w jego dawnej przestrzeni, które można określić mianem niepomnikowych interwencji artystycznych, jako chronologicznie najstarszą należy przywołać Latarnię Pamięci. Latarnia znajduje się w miejscu dawnego zbiegu ul. Podwale i nieistniejącej ul. Krawieckiej. W 2004 r. miejska latarnia została z inicjatywy Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” zapalona na stałe. Latarnia, będąca elementem miejskiej infrastruktury – swoistym „przedmiotem gotowym” – pierwotnie neutralnym, została symbolicznie wybrana, oznaczona i tym samym przekształcona w obiekt upamiętniający, stając się alternatywnym upamiętnieniem nieistniejącego miasta i jego dawnych mieszkańców. Wiosną 2017 r. Latarnia wraz z ustawioną wówczas przy niej betonową płytą z tekstem informacyjnym znalazła się w obrębie Szlaku Pamięci i Zagłady Żydów Lubelskich³².

Szlak Pamięci i Zagłady Żydów Lubelskich, upamiętniający zagładę miejscowej społeczności, powstał z inicjatywy Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”, dzięki wsparciu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, przy współpracy wielu podmiotów instytucjonalnych³³. Szlak, dzięki któremu w przestrzeni miasta zaznaczono wizualnie miejsca związane z dziejami lubelskich Żydów oraz Zagładą, obejmuje płyty chodnikowe oznaczające granice getta, „Ostatnią Drogę” (tj. trasę, którą Żydzi z getta na Podzamczu szli w kierunku rampy kolejowej przy rzeźni miejskiej, skąd ich wywożono do obozu zagłady w Bełżcu), Latarnię Pamięci oraz murale i betonowe płyty upamiętniające nieistniejące obiekty na terenie Podzamcza, a także związane z zagładą lubelskich Żydów miejsca znajdujące się poza śródmieściem (tj. teren szczątkowego getta na Majdanie Tatarskim, miejsce egzekucji dzieci z ochronki i ich opiekunek w dzielnicy Tatary, oraz nieistniejącą dzielnicę żydowską na Wieniawie). Ważnym elementem Szlaku Pamięci i Zagłady jest też instalacja „Lublin 43 tysięcy”, pokazywana w Bramie Grodzkiej³⁴.

Osobnym upamiętnieniem w obrębie dawnego Podzamcza, niebędącym częścią szlaku, ale niejako wpisującym się w jego przestrzenną strukturę, jest również odrestaurowana w 2017 r. zabytkowa budka wodociągowa znajdująca się niegdyś u wylotu ul. Szerokiej, przy zbiegu z ul. Ruską.

³² Tomasz Pietrasiewicz, *Kręgi Pamięci*, Lublin: Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, 2013, s. 52.

³³ Między innymi Gmina Wyznaniowa Żydowska w Warszawie – Filia w Lublinie, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Lublinie; Ziomkostwo Lubelskie w Izraelu, Państwowe Muzeum na Majdanku, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Politechnika Lubelska, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Miejska Biblioteka Publiczna w Lublinie Filia nr 3, Rada Dzielnicy Tatary, Stowarzyszenie Studnia Pamięci i biuro podróży Rootka.

³⁴ Zob.: Izabela Skórzyńska, *Wyjścia nie ma... Rzecz o Szlaku Pamięci Zagłady Żydów Lubelskich*. „Lublin. Pamięć Zagłady”, „Konteksty” 2017, nr 3 (318): *Misterium Bramy. Anropologia pamięci*, s. 113–128; Kubiszyn, *Upamiętnianie lubelskich Żydów...*, s. 237–264; zob. też informacje o Szlaku Pamięci na stronie Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”, <https://teatrnn.pl/pamiec/szlak-pamieci/> (dostęp 8 VIII 2018 r.).

Upamiętnienie – instalacja „Nie-Pamięć Miejsca” przy ul. Zimnej w Lublinie, element Szlaku Pamięci Żydów Lubelskich, 2017 r. (fot. Joanna Zętar)

Jedną z najciekawszych – jak się wydaje – interwencji artystycznych w przestrzeń dawnego Podzamcza, będącą elementem Szlaku Pamięci i Zagłady, jest praca w formie muralu, odsłonięta w marcu 2017 r. dla uczczenia 75. rocznicy likwidacji getta. Mural stanowi stosunkowo trwałą formę upamiętnienia i – za Andrzejem Szpocińskim – można go postrzegać jako nową, popkulturową odmianę takich tradycyjnych obiektów, jak pomniki, stele czy tablice pamiątkowe³⁵.

Mural, którego pomysłodawcą był dyrektor Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” Tomasz Pietrasiewicz, został wykonany według projektu Jacka Rudzkiego na betonowej ścianie umacniającej brzegi rzeki Czechówki, przy al. Unii Lubelskiej. Przywołuje on wizerunki budynków i postaci mieszkańców w formie czarno-białego kolażu malarskiego, wykonanego na podstawie fragmentów przedwojennych zdjęć autorstwa Stefana Kiełszni, Henryka Poddębskiego oraz innych, nieznanych, autorów, opisuje miejsce poprzez polski przekład utworu Jakuba Głabsztejna pt. *Lublin, moje święte miasto* i unaocznia układ przestrzenny dawnego Podzamcza za pomocą fragmentu planu miasta z 1928 r. Z powodu znacznych rozmiarów praca ta ma monumentalny charakter, choć jednocześnie

³⁵ Andrzej Szpociński, *Upamiętnienia [w:] Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Zuzanna Bogumił, Andrzej Szpociński, Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, ISP PAN i Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018, s. 26; zob. też Joanna Gubała-Czyżewska, *Upamiętnianie Holocaustu w Łodzi. Stare i nowe tendencje [w:] ibidem*, s. 99.

Mural nad rzeką Czechówką, 2017 r. (fot. Joanna Zętar)

– ze względu na stonowaną kolorystykę, a przede wszystkim z uwagi na usytuowanie poniżej poziomu ulicy – nie stanowi wizualnej dominanty i nie ingeruje w otaczającą przestrzeń. Upamiętnienie zostało wpisane – w sensie dosłownym i symbolicznym – w podskórną warstwę miasta, ujawniając – przez obrazy, słowa i znaki graficzne – związane z nią sensy i znaczenia ukryte pod powierzchnią powojennej infrastruktury. Zasadniczą w sensie wizualnym warstwę muralu tworzą odwzorowane w naturalistycznej formie wybrane fragmenty kadrów z fotografii wykonanych w latach trzydziestych. Na zdjęciach mających charakter dokumentujący zostały ukazane partery kolejnych budynków z wyeksponowanymi szyldami sklepów, zakładów usługowych i gastronomicznych, informującymi – w językach polskim, jidysz i hebrajskim oraz za pośrednictwem rysunków – o charakterze działalności prowadzonej w poszczególnych lokalach. Utrwalono na nich także postaci mieszkańców, którzy przypadkowo znaleźli się w kadrze, oraz sceny z codziennego życia. Choć fragmenty zdjęć archiwalnych odwzorowano w sposób realistyczny, ze względu na kolażową formę oraz wprowadzenie postaci niewystępujących na oryginalnych fotografiach mural nie stanowi wiernego odtworzenia wizerunków przedwojennego Podzamcza. Materiał będący źródłem historycznym posłużył w tym wypadku do stworzenia obiektu artystycznego przedstawiającego „miasto wyobrażone”, pełniącego funkcje ilustracyjne, a zarazem będącego formą upamiętnienia.

Drugi element narracji budowanej za pośrednictwem muralu to przejmujący, elegijny utwór autorstwa pochodzącego z Lublina żydowskiego poety pi-

szącego w jidysz, Jakuba Głatsztejna, wypisany białymi drukowanymi literami na czarnym tle, w dwóch kolumnach, rozdzielonych planem Podzamcza. Autor – kreśląc poetycki obraz żydowskiego Lublina i zwracając uwagę na historyczne znaczenie miasta dla dziejów polskich Żydów, ukazuje jednocześnie Lublin jako „święte miasto” i jako „miasto-cmentarz”, będące „grobem całego narodu żydowskiego” i symbolem zgłodzonego świata, którego „nikt już nigdy nie odbuduje”³⁶.

Trzecim elementem współtworzącym narrację jest graficzne przedstawienie dzielnicy żydowskiej. Na podstawie planu z 1928 r., za pomocą linii odwzorowujących przebieg nieistniejących ulic oraz kształtów geometrycznych oddających zarysy budynków, została odmalowana struktura przestrzenna dawnego Podzamcza. Podobnie jak w przypadku planu ukazanego na steli z 1987 r., upamiętniającej nieistniejącą dzielnicę, przedstawienie graficzne pozwala lepiej zrozumieć układ przestrzenno-architektoniczny śródmieścia dawnego Lublina. Plan Podzamcza został ukazany z perspektywy, która umożliwia widzowi jego zestawienie z roztaczającym się wokół krajobrazem, dzięki czemu może określić własne położenie w stosunku do widocznych na planie ulic i budynków.

Pod względem formalnym i treściowym mural ten oraz trzy inne murale wykonane w obrębie dawnego getta³⁷ można postrzegać jako odpowiedź na pewną tendencję obecną we współczesnej sztuce publicznej. Rosnąca popularność tego typu realizacji wiąże się – jak się wydaje – ze wzrostem znaczenia wizualnej sfery kultury i coraz większą rolą obrazowych form reprezentacji³⁸. Wśród murali o tematyce historycznej obecnych w wielu miastach wyróżnia się grupa dzieł odnoszących się do Zagłady. Poza pracami zrealizowanymi w Lublinie można

³⁶ Zob. Jakub Głatsztejn, *Lublinie moje święte miasto*, z jidysz przełożyła Monika Adamczyk-Garbowska, „Scriptores” 2003, nr 1 (27), s. 187. Szerzej o twórczości tego autora zob. m.in.: Monika Adamczyk-Garbowska, *Jakub Głatsztejn*, „Scriptores” 2003, nr 27 (1), s. 129–130; zob. też Monika Adamczyk-Garbowska, Marta Kubiszyn, *Pamięć w fotografiach Stefana Kielszni – dokumenty nieistniejącego żydowskiego miasta* [w:] *Ulica Nowa 3. Stefan Kielsznia. Zdjęcia lubelskiej dzielnicy żydowskiej z lat 30.*, red. Kathrin Krahel, Christiane Mennicke-Schwarz, Silke Wagler, Leipzig: Spector Books, 2011, s. 32.

³⁷ Poza omawianą realizacją wiosną 2017 r., celem upamiętnienia obszaru nazistowskiego getta, zostały wykonane także trzy inne murale – skromniejsze w formie i operujące tekstem literackim oraz tekstem dokumentu osobistego. Znajdują się na bocznych elewacjach kamienic przy ul. Lubartowskiej 47 (róg Ruskiej), Kowalskiej 3 i Lubartowskiej 70, a przywołują fragment powieści Anny Langfus dotyczący drutu kolczastego ogradzającego getto, wiersz Julii Hartwig wspominającej w nim spotkanie z żydowskimi koleżankami przy granicy getta w 1941 r. oraz fragment listu wysłanego z Lublina do adresata w getcie warszawskim, mówiącego o sytuacji lubelskich Żydów pod koniec marca 1942 r.; szerzej na temat murali zob. m.in.: Kubiszyn, *Upamiętnianie lubelskich Żydów...*, s. 254–255.

³⁸ Zob. m.in.: Dorota Skotarczak, *Historia wizualna*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2012, s. 7–8 i n., 98–99 i n.; eadem, *Historia wizualna. Założenia teoretyczne i zakres badawczy* [w:] *Historia w kulturze współczesnej. Niekonwencjonalne podejścia do przeszłości*, red. Piotr Witek, Mariusz Mazur, Ewa Solska, Lublin: Edytor.org, 2011, s. 87–94.

wskazać tu także m.in. cykl murali poświęconych dzieciom, powstający w Łodzi od 2011 r.³⁹, czy murale na warszawskim Muranowie⁴⁰.

Złożona, wielowarstwowa narracja muralu ukazuje przedwojenną dzielnicę żydowską jako miejsce znacząco różniące się od Podzamcza będącego przedmiotem codziennego doświadczenia współczesnych mieszkańców Lublina. Tym, co oddziela dzisiejszych lublinian od świata zobrazowanego za pośrednictwem tego dzieła, a zarazem tym, co decyduje o sile jego wyrazu, jest kontekst Zagłady przywoływany przez poruszający utwór Głatsztejna. Plan Podzamcza nałożony – w wyobraźni odbiorców – na współczesną topografię miasta wraz z oddanymi w malarskiej formie wyobrażeniami domów i ludzkich postaci staje się wizualną reprezentacją pustki po nieistniejącej dzielnicy. Sposób usytuowania malowidła w obszarze dawnej dzielnicy żydowskiej i umieszczenie go poniżej poziomu ulicy sprawiają, że kreowana jest sytuacja, w której przestrzeń miasta sama opowiada swoją historię. Widoczne jest tu dążenie do symbolicznego odsłaniania – za pośrednictwem gestu artystycznego wpisanego w zastaną miejską infrastrukturę – głębszych warstw palimpsestu, wymazanych przez wojenne wydarzenia i zakrytych przez powojenną przebudowę.

Jak wskazuje pomysłodawca muralu Tomasz Pietrasiewicz, ważne dla zrozumienia przekazu dzieła jest jego usytuowanie na ścianie kanału Czechówki. Rzeka, która dawniej przepływała przez żydowską część Lublina, jest w tej realizacji przywołana w charakterze „świadka”, „nośnika” i „strażnika pamięci”. W artystycznej formie zmaterializowały się tu – jak pisze Pietrasiewicz – „wypłukane [przez rzekę] i naniesione na ścianę wspomnienia o zniszczonej dzielnicy”⁴¹. „Niewidzialne miasto” można zobaczyć, zatrzymując się i kierując wzrok w dół, pod powierzchnię jezdni, która zakrywa – dosłownie i metaforycznie – przestrzeń dawnego Podzamcza.

Kolejną formą upamiętnienia wpisaną w przestrzeń dawnego miasta żydowskiego są duże betonowe płyty będące elementami Szlaku Pamięci i Zagłady, upamiętniające wybrane miejsca na terenie Podzamcza: dom Jakuba Głatsztejna oraz skrzyżowanie ul. Podwale z nieistniejącą Krawiecką (obok Latarni Pamięci), a także 43 płyty chodnikowe, za pomocą których orientacyjnie zaznaczono granice lubelskiego getta. Barwione na żółto i opatrzone metalowymi opaskami płyty, których forma i wielkość zostały dopasowane do istniejących płyt chodnikowych i których liczba w sposób symboliczny odnosi się do około 43 tys. przedwojennych żydowskich mieszkańców Lublina, stanowią skromne wizualnie, nie-monumentalne interwencje upamiętniające.

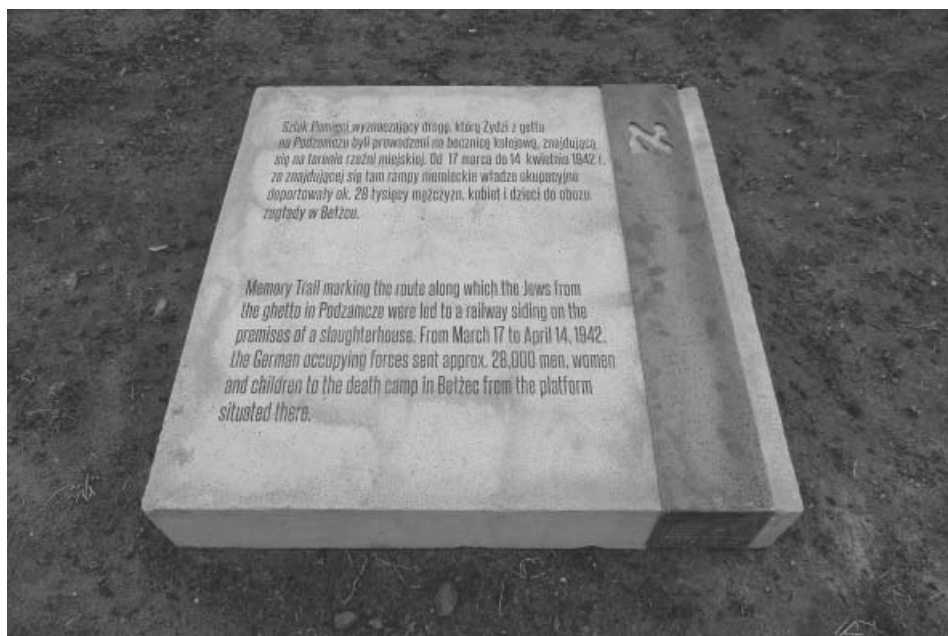
³⁹ Gubała-Czyżewska, *Upamiętnianie Holocaustu w Łodzi...*, s. 77–109.

⁴⁰ Zuzanna Maciejczak, *Murale na warszawskim Muranowie jako nośniki pamięci miejsca* [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, s. 196–232.

⁴¹ Cyt. za: Skórzyńska, *Wyjścia nie ma... Rzecz o Szlaku Pamięci Zagłady Żydów Lubelskich...*, s. 124.

Płytką chodnikowa wchodząca w skład oznaczenia w przestrzeni miasta granic getta, element Szlaku Pamięci Żydów Lubelskich, 2017 r. (fot. Joanna Zętar)

Płyta wchodząca w skład Szlaku Pamięci, wyznaczająca drogę na boczną kolejową, z której lubelscy Żydzi byli wywożeni do obozu zagłady w Bełżcu, 2017 r. (fot. Joanna Zętar)

Realizacja ta, wykonana wiosną 2017 r., nawiązuje do wcześniejszego projektu Ośrodka z marca 2012 r., przygotowanego z okazji 70. rocznicy likwidacji getta. Na płytach chodnikowych wymalowano wówczas kwadraty odnoszące się symbolicznie do topografii getta. Projekt ten przez efemeryczny z założenia charakter miał służyć nie tylko wprowadzeniu w przestrzeń współczesnego miasta znaków graficznych odnoszących się do przeszłości, lecz jednocześnie nawiązywał do procesów łączących się z upamiętnianiem i zapomnianiem. W ciągu kolejnych miesięcy czarne kwadraty stopniowo znikwały z chodników, wypłukiwane przez deszcz i ścierane stopami przechodniów, wskazując na nietrwałość i nieciągłość pamięci, a także na konieczność świadomego podejmowania działań na rzecz jej podtrzymywania.

Projekty realizowane w Lublinie związane z przywoływaniem dziejów lubelskich Żydów w przestrzeni dawnego Podzamcza, tak jak działania podejmowane wcześniej m.in. w obszarze dawnych gett w Warszawie, Łodzi czy Krakowie, to przykłady inicjatyw na rzecz upamiętniania wydarzeń historycznych w przestrzeniach, w których się one rozgrywały⁴². Jedną z cech tego rodzaju interwen-

⁴² Lustig, *Alternatywy dla „żydowskiego Disneylandu”...*, s. 91 i n.; Gubała-Czyżewska, *Upamiętnianie Holocaustu w Łodzi...*, s. 99–100.

cji jest ich otwarty, egalitarny charakter. Latarnia Pamięci, płyty upamiętniające granice getta, podobnie jak murale obrazujące *in situ* wydarzenia z przeszłości – skromne i pozbawione patosu, ale stale obecne – mają przywoływać Zagładę, czyniąc ją stałym elementem przestrzeni miejskiej i częścią codziennego doświadczenia mieszkańców.

Do nieistniejącego Podzamcza odwołują się również wystawy pokazywane w Bramie Grodzkiej. Otwarta w 1998 r. ekspozycja „Wielka Księga Miasta”, podobnie jak „Portret Miejsca. Makieta Lubelskiego Zespołu Staromiejskiego na 1939 roku”, pokazana w 1999 r., i „Lublin. Pamięć Miejsca” – udostępniana od 2011 r., stanowią próbę (re)konstruowania w sposób symboliczny przestrzeni dzielnicy za pośrednictwem fotografii, tekstów literackich, materiałów archiwalnych oraz wspomnień dawnych mieszkańców w budynku, który przez kilkadziesiąt lat stanowił granicę między żydowską i chrześcijańską częścią Lublina. Ze względu na sposób prezentowania materiałów oraz z uwagi na charakter samej przestrzeni wystawienniczej ekspozycje Ośrodka mają charakter scenograficznych *environment*. Sposób aranżacji przestrzeni sprawia, że widz – znajdujący się wewnątrz instalacji – jest poddawany zintegrowanemu oddziaływaniu różnego rodzaju bodźców wizualnych i dźwiękowych⁴³.

Dwie pierwsze wystawy opowiadały głównie o przedwojennym, polsko-żydowskim Lublinie, podczas gdy kontekst wydarzeń związanych z drugą wojną światową i Zagładą był w nich przywoływany jedynie w sposób metaforyczny. Bezpośrednio do okupacyjnych losów lubelskich Żydów odnosi się instalacja „Lublin 43 tysięcy”, nałożona na strukturę ostatniej – pokazywanej aktualnie ekspozycji – „Lublin. Pamięć Miejsca”. Jej forma przywołuje przestrzeń archiwum, w którym są gromadzone materiały poświęcone żydowskim mieszkańcom Lublina. Integralną częścią ekspozycji są metalowe regały i półki, na których obok segregatorów zawierających materiały o nieistniejących budynkach stoją teczki z informacjami dotyczącymi przedwojennych mieszkańców.

Powstanie instalacji wiąże się z realizowanym od 2015 r. projektem – misterium pamięci „Lublin 43 tysięcy”, którego celem jest rekonstruowanie imion i nazwisk oraz losów wszystkich lubelskich Żydów. Jak zwraca uwagę pomysłodawca projektu Tomasz Pietrasiewicz, stanowi on symboliczny akt protestu wobec unicestwienia lubelskiej społeczności, podjęty na mocy empatycznego zaangażowania i poczucia więzi z dawnymi żydowskimi współmieszkańcami⁴⁴. W swoich wypowiedziach Pietrasiewicz podkreśla, że jest człowiekiem, którego „cała ta [żydowska] przeszłość poruszyła” i który (wraz z kierowaną przez sie-

⁴³ Zob. hasło *Environment (environmental art)* [w:] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Krystyna Kubalska-Sulkiewicz i in., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996, s. 103.

⁴⁴ Tomasz Pietrasiewicz, *Szlak Pamięci. Lublin. Pamięć Zagłady*, Lublin: Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, 2017, s. 61; Paweł Próchniak, *Teatr nocy (rozmowa z Tomaszem Pietrasiewiczem)*, „Konteksty” 2017, nr 3, s. 58–59.

bie instytucją) podjął pewnego rodzaju misję⁴⁵. W tym kontekście Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” jest przez niego określany jako „kolumbarium pamięci”, „arka pamięci” i „ochronka”, tj. miejsce, gdzie zbierane są materiały archiwalne oraz przedmioty związane z żydowską przeszłością miasta, przynoszone przez mieszkańców (ułamki macew, książki w językach jidysz i hebrajskim, fragmenty Tory itp.) i gdzie mogą one przetrwać dla następnych pokoleń⁴⁶.

Wśród nowoczesnych form upamiętniania należy także wskazać grupę realizacji plastycznych mających czasowy charakter i umieszczanych w przestrzeni Lublina w związku z organizacją różnego rodzaju wydarzeń artystycznych, w tym festiwalu sztuki. Wśród projektów tego rodzaju można wymienić m.in. instalację w formie ułożonej z cegieł i wypełnionej płonącym węglem drzewnym gwiazdy Dawida. Instalacja została wykonana przez toruńskiego artystę Witolda Chmielewskiego w marcu 2002 r., w związku z realizacją „Misterium Światła i Ciemności” przy południowo-zachodniej części Wzgórza Zamkowego, w miejscu gdzie niegdyś znajdowała się synagoga Saula Wahla.

W 2010 r., w ramach drugiej edycji festiwalu Open City, lubelski artysta Jarosław Koziara przygotował instalację świetlną pt. *Oko cadyka*. Obiekt ten, usytuowany na środku pl. Zamkowego i przypominający emanującą światłem źrenicę oka, został wykonany z umieszczonych koncentrycznie prętów z rozpiętymi między nimi osłonami z tkaniny i zamontowanymi pod spodem źródłami światła. Na poziomie formy i treści dzieło to nawiązywało do eseju pt. *Oko cadyka* Władysława Panas. Utwór ten jest poświęcony symbolicznemu odczytaniu przestrzeni pl. Zamkowego, którego elipsoidalny kształt przypomina oko. Pisząc o „oku cadyka”, autor nawiązuje do architektonicznej formy współczesnego placu w kontekście postaci Widzącego z Lublina, którego dom, znajdujący się kiedyś przy Szerokiej 28, został przez Panasę ukazany jako symboliczne centrum duchowe dawnej dzielnicy żydowskiej⁴⁷. Kolejna instalacja odnosząca się do Podzamcza powstała w 2013 r., w ramach piątej edycji tego samego festiwalu. Izraelski artysta Assaf Gruber zrealizował wówczas projekt z wykorzystaniem kodu QR i technologii poszerzonej rzeczywistości, zaprezentowany jako *Untitled*. Na Wzgórzu Zamkowym, w miejscu, z którego roztacza się widok na nieistniejącą dzielnicę, została umieszczona tabliczka z kodem QR. Po jego zeskanowaniu dzięki specjalnej aplikacji można było obejrzeć krótką animację ukazującą rekonstrukcję 3D (wirtualną makietę) tego miejsca w formie sprzed 1939 r., przygotowaną przez Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”⁴⁸.

⁴⁵ Marcin Skrzypek, *Przypadek zamierzony (rozmowa z Tomaszem Pietrasiewiczem)*, *ibidem*, s. 37–51; Tomasz Cyz, *Performance z pamięci (rozmowa z Tomaszem Pietrasiewiczem)*, *ibidem*, s. 52–55.

⁴⁶ Cyz, *Performance z pamięci...*, s. 53–54; Próchniak, *Teatr nocy...*, s. 57–58.

⁴⁷ Władysław Panas, Władysław Panas, *Oko cadyka*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004.

⁴⁸ Zob.: <https://m.youtube.com/watch?v=nBJm9iCfNOU> (dostęp 11 XI 2016 r.).

Misterium Pamięci „Jedna Ziemia – Dwie Świątynie”, 2000 r. (fot. Marta Kubiszyn)

Odrębną grupę wśród nowoczesnych upamiętnień tworzą jednorazowe i cykliczne działania performatywne realizowane w przestrzeni miasta. Spośród najciekawszych można wskazać misteria pamięci przygotowywane przez Ośrodek, w ramach których dochodzi do kreowania sytuacji artystycznej, gdy przestrzeń miasta „odkrywa” swój palimpsestowy charakter, zmieniając się w scenę i „opowiadając” własną historię. Realizacja każdego z misteriów wiąże się z nakładaniem na zastaną strukturę przestrzenno-urbanistyczną infrastruktury technicznej (głośniki, reflektory, elementy scenograficzne). Za ich pomocą budowana jest złożona narracja operująca środkami typowymi dla realizacji teatralnych. Oszczędna forma, unikanie patosu i nadmiernej estetyzacji, nietrwałość i chwilowość artystycznego działania, podobnie jak założenie współuczestnictwa i zaangażowanej obecności odbiorców, wskazują na związki pomiędzy misteriami pamięci a realizacjami artystycznymi o charakterze kontrapomników (antypomników)⁴⁹.

⁴⁹ James E. Young, *Pamięć i kontrapamięć. W poszukiwaniu społecznej estetyki pomników Holocaustu*, tłum. Grzegorz Dąbkowski [w:] *Reprezentacje Holocaustu*, wybór i oprac. Jerzy Janiewicz, Marcin Szuster, Kraków: Instytut Książki, Warszawa: ŻIH, 2014, s. 339–361; *idem*, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven–London: Yale University Press, 1993, s. 2–13 i n.; zob. też Natalia Krzyżanowska, *(Anty)pomniki jako przedstawienia (nie)pamięci w mieście* [w:] *Znaki (nie)pamięci. Teoria i praktyka upamiętniania w Polsce*, red. Małgorzata Fabiszak, Anna W. Brzezińska, Marcin Owsinski, Kraków: Universitas, 2016, s. 57–71.

Część misteriów, mających charakter akcji artystycznych wykorzystujących repertuar form teatralnych (światło i mrok, głosy rozbrzmiewające w ciemności, przemieszczanie się w przestrzeni, powtarzanie określonych fraz czy gestów), rozegrało się w przestrzeni Podzamcza i odnosiło się bezpośrednio do dzielnicy żydowskiej i do Zagłady (m.in. „Jedna Ziemia Dwie Świątynie”, „Misterium Świątła i Ciemności”, „Poemat o Miejsu”). Odmienne w formie misterium „Listy do Getta”, podejmowane od 2001 r. (od 2005 r. jako „Listy do Henia”) w rocznicę likwidacji getta na Podzamczu (tj. 16 marca), polegało na pisaniu przez lublinian listów skierowanych do dawnych mieszkańców nieistniejącej dzielnicy. Listy – zwracane przez urząd pocztowy z adnotacją: „nie ma takiego adresu”, „adres nie istnieje” – stawały się niejako „materialnymi śladami” Zagłady⁵⁰.

Lubelskie upamiętnienia Zagłady: między teorią a praktyką

Analizy upamiętnień dawnego Podzamcza, przybierających formę niepomnikowych obiektów, instalacji i działań performatywnych, pozwalają dostrzec, iż wspólną cechą tych realizacji jest ich wyraźne osadzenie topograficzne i dążenie do oznaczania za ich pomocą określonych miejsc, wydarzeń i obiektów z tą przestrzenią związanych, które przez lata nie były włączane w obszar lokalnej kultury pamięci. Odnosząc się do zawartości treściowej i podejmowanych tematów, można dostrzec zainteresowanie lokalnymi wątkami, postaciami i opowieściami oraz uwzględnienie indywidualnych biografii i świadectw osobistych. Odwołując się do współczesnych działań mających postać interwencji artystycznych w przestrzeń miejską, należy zwrócić uwagę na szeroki repertuar form i środków wyrazu, a także dążenie do wykorzystywania nowoczesnych mediów i technologii. Dominują proste, niemonumentalne dzieła i działania, operujące często językiem dokumentu osobistego oraz formą teatralną czy parateatralną. Taki sposób kształtowania przekazu wynika – jak się wydaje – przede wszystkim z tego, że większość omówionych w artykule lubelskich upamiętnień została przygotowana przez Tomasza Pietrasiewicza, wyrastającego z tradycji teatru alternatywnego i chętnie przywołującego środki wyrazu typowe dla działań scenicznych.

⁵⁰ Szerzej o misteriach pamięci zob. m.in.: Marta Kubiszyn, *Edukacja wielokulturowa w środowisku lokalnym. Studium teoretyczno-empiryczne na przykładzie Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007, s. 215–220, 235–255; eadem, *Upamiętnianie lubelskich Żydów...*, s. 260 i n.; Izabela Skórzyńska, *Inscenizacje pamięci: misteria nieobecności w Lublinie* [w:] *Inscenizacje pamięci*, red. Izabela Skórzyńska, Christie Lavrence, Carl Pépin, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007, s. 83–96; eadem, *Widowiska przeszłości. Alternatywne polityki pamięci (1989–2009)*, Poznań: Instytut Historii UAM, 2010; Anna Ziębińska-Witek, *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holokaustu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2011, s. 204–211; Łukasz Poślusznny, *Przestrzenne formy upamiętniania Zagłady*, Kraków: Wydawnictwo Aureus 2014, s. 115–134.

Ujawniając swój osobisty stosunek do pracy związanej z upamiętnianiem lubelskich Żydów, Pietrasiewicz podkreśla, że ważnym elementem tej pracy jest wykorzystanie źródeł biograficznych. Stanowią one dla niego – jako twórcy teatru – materiał pozwalający na konstruowanie języka sytuującego się na pograniczu estetyki teatru alternatywnego i estetyki dokumentu, za pośrednictwem którego możliwe jest mówienie o Zagładzie w sposób odnoszący się do jednostkowych doświadczeń. Elementy tego rodzaju są widoczne w szczególny sposób w misteriach pamięci oraz wystawach.

Ważną cechą języka nowoczesnych upamiętnień, wyraźnie zaznaczaną w symbolice poszczególnych obiektów i działań, jest podkreślanie nieciągłości narracji historycznej, odniesienie się do problemu braku możliwości rzeczywistego zrozumienia i poznania przeszłości. Znaczącą cechą jest także odwoływanie się do kwestii niepamięci i obowiązku pamiętania wydarzeń związanych z Zagładą oraz włączenia ich w obszar lokalnych narracji odnoszących się do pamięci drugiej wojny światowej. Zjawisko to można analizować w szerszym kontekście dążenia do budowania „nowego kanonu pamięci”, nie tyle przez „rywalizację” z zastaną narracją, ile przez dodawanie nowych wątków tematycznych do istniejącego dyskursu.

Pamięć o Żydach lubelskich i o Zagładzie jest przywoływana w warunkach współwystępowania różnych narracji i form. Gdy dąży się do pogłębiania tej problematyki na gruncie badawczym, nasuwają się pytania dotyczące politycznych, społecznych, ekonomicznych i kulturowych wymiarów działań upamiętniających. Warto też podjąć rozważania odnoszące się do rzeczywistej recepcji i społecznego funkcjonowania istniejących upamiętnień, ich roli i znaczenia dla postrzegania przeszłości przez współczesnych mieszkańców Lublina, niemających żydowskiego pochodzenia i będących potencjalnymi adresatami omawianych projektów komemoracyjnych.

Choć nie zostały dotychczas przeprowadzone badania dotyczące tej problematyki, na podstawie zgromadzonych danych można zauważyć zróżnicowane postawy wobec realizowanych projektów. Na podstawie statystyk prowadzonych przez pracowników Ośrodka okazało się, że w latach 2015–2017 wystawę pokazywaną w siedzibie instytucji odwiedziło około 11 tys. osób oraz że zainteresowanie ekspozycją systematycznie wzrasta, a w ramach realizacji projektu „Listy do Henia” w latach 2012–2018 uczniowie lubelskich szkół uczestniczący w organizowanych przez Ośrodek warsztatach napisali niemal 1400 tekstów odnoszących się do Zagłady. Trudno jednak bez pogłębionych badań jakościowych stwierdzić rzeczywisty zakres edukacyjnego oddziaływania tego rodzaju projektów.

Zarazem jednak działania w obszarze upamiętniania Zagłady spotykają się z brakiem zainteresowania lub wręcz niechęcią ze strony mieszkańców Lublina. Przykładem mogą być choćby komentarze internautów dotyczące projektu wystawienia przez Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” pomnika na terenie lubelskiego Umschlagplatzu, który – choć dobrze oceniany przez środowiska

twórcze i szeroko omawiany w lokalnej prasie⁵¹ – nie zyskał poparcia społecznego. Przeprowadzone w 2014 r. przez Magdalenę Stefańską analizy wypowiedzi mieszkańców Lublina publikowanych w 2005, 2006, 2009 i 2012 r. na forach internetowych jako komentarze do tekstów prasowych dotyczących projektu upamiętnienia wykazały, że poza licznymi wpisami o charakterze antysemickim czy mającymi odniesienia do teorii spiskowych, pojawiły się tam wypowiedzi wyrażające sprzeciw wobec jakiegokolwiek formy upamiętnienia tego miejsca, m.in. ze względu na wysokie koszty inwestycji oraz dużą liczbę istniejących już w mieście pomników. Jedynie niewielka grupa spośród publikujących komentarze mieszkańców poparła projekt, argumentując, że wymordowani Żydzi byli polskimi obywatelami oraz członkami lokalnej wspólnoty⁵². Analizy przeprowadzone przez Magdalenę Stefańską to w chwili obecnej jedyne tego rodzaju badania poświęcone społecznej recepcji projektu upamiętniania Zagłady w Lublinie. Wydaje się jednak, że bez poszerzenia kontekstu i przyjęcia bardziej rozbudowanej metodologii uzyskanych wyników nie można postrzegać jako reprezentatywnych.

Ostatecznie projekt upamiętnienia Umschlagplatzu został zrealizowany w formie instalacji „Nie-Pamięć Miejsca”, będącej częścią Szlaku Pamięci i Zagłady Żydów Lubelskich. Postrzeganie tego obiektu (a także innych upamiętnień) przez mieszkańców Lublina oraz przez odwiedzających miasto turystów zarówno z Polski, jak i zagranicę zasługuje na większą uwagę i powinno się stać przedmiotem pogłębianych badań jakościowych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie (AP Lublin)

Akta Miasta Lublina

Urząd Okręgu Lubelskiego 1939–1944

Prasa

„Nowy Głos Lubelski” 1942

Literatura przedmiotu

Adamczyk-Garbowska Monika, *Jakub Głazszejn*, „Scriptores” 2003, nr 27 (1).

Adamczyk-Garbowska Monika, Kubiszyn Marta, *Pamięć w fotografiach Stefana Kielszni – dokumenty nieistniejącego żydowskiego miasta* [w:] *Ulica Nowa 3. Stefan Kielsz-*

⁵¹ Zob. Jan Pleszyński, *Lubelski Umschlagplatz*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 29 VI 2000, s. 3; Grzegorz Józefczuk, *Zapomniany Umschlagplatz*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 15 III 2005, s. 5; Paweł P. Reszka, *Plac śmierci będzie wreszcie uporządkowany*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 16 XI 2007, s. 3; Grzegorz Józefczuk, *Konkurs na pomnik dla lubelskiego „placu śmierci”*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 4 XI 2009, s. 5; idem, *Menora nad torami*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 10 XI 2009, s. 1.

⁵² Magdalena Stefańska, „Problem pomnika na Umschlagplatzu w Lublinie w świetle współczesnych koncepcji i teorii upamiętniania przeszłości”, praca licencjacka napisana w Zakładzie Kultury i Historii Żydów UMCS, Lublin 2014, mps, s. 29–33.

- nia. Zdjęcia lubelskiej dzielnicy żydowskiej z lat 30.*, red. Kathrin Krahel, Christiane Mennicke-Schwarz, Silke Wagler, Leipzig: Spector Books, 2011.
- Chmielewski Jakub, *Likwidacja getta szczątkowego w Lublinie* [w:] *Wiek XX wiekiem kryzysu? Kryzys człowieczeństwa, czyli ludobójstwa w minionym stuleciu*, red. Justyna Gałuszka, Kraków: Koło Naukowe Historyków Studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2014.
- Chmielewski Jakub, *Zagłada żydowskiego miasta – likwidacja getta na Podzamczu*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2015, nr 4.
- Cyz Tomasz, *Performance z pamięci (rozmowa z Tomaszem Pietrasiewiczem)*, „Konteksty” 2017, nr 3.
- Denys Marta, *22 lipca 1954 to było przyspieszenie!*, „Kamena” 1986, nr 14.
- Environment (environmental art)* [w:] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. Krystyna Kubalska-Sulkiewicz i in., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996.
- Głatsztejn Jakub, *Lublinie moje święte miasto*, z jidysz przełożyła Monika Adamczyk-Garbowska, „Scriptores” 2003, nr 1 (27).
- Gruber Ruth Ellen, *Odrodzenie kultury żydowskiej w Europie*, tłum. Agnieszka Nowakowska, Sejny: Pogranicze, 2004.
- Gubała-Czyżewska Joanna, *Upamiętnianie Holocaustu w Łodzi. Stare i nowe tendencje* [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Zuzanna Bogumił, Andrzej Szpociński, Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, ISP PAN i Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018.
- Hölscher Lucian, *Pamiętać czy zapomnieć?*, tłum. LIDEX [w:] *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, red. Kornelia Kończal, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014.
- Józefczuk Grzegorz, *Zapomniany Umschlagplatz*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 15 III 2005.
- Józefczuk Grzegorz, *Konkurs na pomnik dla lubelskiego „placu śmierci”*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 4 XI 2009.
- Józefczuk Grzegorz, *Menora nad torami*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 10 XI 2009.
- Kasperek Józef, *Kronika wydarzeń w Lublinie w okresie okupacji hitlerowskiej*, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1983.
- Keresztely Krisztina, *Zaprzepaszczona pamięć – gentryfikacja a wartości urbanistyczne historycznej dzielnicy żydowskiej Budapesztu* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008.
- Kopciowski Dariusz, *Ochrona zabytków Lublina 1919–2000, wybrane fakty i zdarzenia* [w:] *Życie artystyczne Lublina 1901–2001*, red. Lechosław Lameński, Lublin: Stowarzyszenie Historyków Sztuki. Oddział w Lublinie, 2001.
- Krajobraz niewidzialny. Rozmowa z Markiem Stasiakiem, specjalistą w dziedzinie krajo-brazu kulturowego*, „Scriptores” 2005, nr 3 (29).
- Kubiszyn Marta, *Edukacja wielokulturowa w środowisku lokalnym. Studium teoretyczno-empiryczne na przykładzie Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” w Lublinie*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007.
- Kubiszyn Marta, *Upamiętnianie lubelskich Żydów oraz ich zagłady: pomniki i kontr-pomniki*, „Teka Komisji Historycznej” [OL PAN] 2017, nr 14.
- Kuwałek Robert, Wysok Wiesław, *Lublin. Jerozolima Królestwa Polskiego*, Lublin: Stowarzyszenie Dialog i Współpraca, 2001.
- Krzyżanowska Natalia, *(Anty)pomniki jako przedstawienia (nie)pamięci w mieście* [w:] *Znaki (nie)pamięci. Teoria i praktyka upamiętniania w Polsce*, red. Małgorzata Fabiszak, Anna W. Brzezińska, Marcin Owsinski, Kraków: Universitas, 2016.

- Libionka Dariusz, *Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Lublin: Państwowe Muzeum na Majdanku, 2017.
- Liekis Sarunas, *Rewitalizacja dziedzictwa żydowskiego w Wilnie* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008.
- Lustig Sandra, *Alternatywy dla „żydowskiego Disneylandu” przykłady możliwego podejścia do przeszłości żydowskiej w europejskich miastach* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy*, red. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008.
- Maciejczak Zuzanna, *Murale na warszawskim Muranowie jako nośniki pamięci miejsca*, [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Zuzanna Bogumił, Andrzej Szpociński, Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, ISP PAN i Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018.
- Matyjaszek Konrad, *Przestrzeń pożydowska*, „Studia Litteraria et Historica” 2013, nr 2, DOI: <https://doi.org/10.11649/slh.2013.006>.
- Mucha Krzysztof, *Wielka synagoga – Lublin*, cz. 1, „Monografia. Spotkanie z Zabytkiem” (Gliwice, Politechnika Śląska) 2011, R. 5, nr 1.
- Parik Arno, *Walka o ochronę zabytków żydowskiego miasta w Pradze* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008.
- Ożóg Kazimierz, *Pomniki Lublina*, Lublin: Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, 2014.
- Panas Władysław, *Oko cadyka*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2004.
- Pietrasiewicz Tomasz, *Kręgi Pamięci*, Lublin: Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, 2013.
- Pietrasiewicz Tomasz, *Szlak Pamięci. Lublin. Pamięć Zagłady*, Lublin: Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, 2017.
- Pleszyński Jan, *Lubelski Umschlagplatz*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 29 VI 2000.
- Posłuszny Łukasz, *Przestrzenne formy upamiętniania Zagłady*, Kraków: Wydawnictwo Aureus 2014.
- Potel Jean-Yves, *Koniec niewinności. Polska wobec swojej żydowskiej przeszłości*, tłum. Julia Chimiak, Kraków: Znak, 2010.
- Próchniak Paweł, *Teatr nocy (rozmowa z Tomaszem Pietrasiewiczem)*, „Konteksty” 2017, nr 3.
- Purchla Jacek, *Świat po katastrofie – w poszukiwaniu utraconej pamięci* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008.
- Rassalski Stefan, *W odnowionym Lublinie*, „Architektura” 1954, nr 12 (86).
- Reszka Paweł P., *Plac śmierci będzie wreszcie uporządkowany*, „Gazeta Wyborcza. Gazeta w Lublinie”, 16 XI 2007.
- Rewers Ewa, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, Kraków: Universitas, 2005.
- Skotarczak Dorota, *Historia wizualna*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2012.
- Skotarczak Dorota, *Historia wizualna. Założenia teoretyczne i zakres badawczy* [w:] *Historia w kulturze współczesnej. Niekonwencjonalne podejścia do przeszłości*, red. Piotr Witek, Mariusz Mazur, Ewa Solska, Lublin: Edytor.org, 2011.
- Skórzyńska Izabela, *Inscenizacje pamięci: misteria nieobecności w Lublinie* [w:] *Inscenizacje pamięci*, red. Izabela Skórzyńska, Christie Lavrence, Carl Pépin, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007.

- Skórzyńska Izabela, *Widowiska przeszłości. Alternatywne polityki pamięci (1989–2009)*, Poznań: Instytut Historii UAM, 2010.
- Skórzyńska Izabela, *Wyjścia nie ma... Rzecz o Szlaku Pamięci Zagłady Żydów Lubelskich. „Lublin. Pamięć Zagłady”, „Konteksty” 2017, nr 3 (318): Misterium Bramy. Anrologia pamięci.*
- Skrzypek Marcin, *Przypadek zamierzony (rozmowa z Tomaszem Pietrasiewiczem)*, „Konteksty” 2017, nr 3.
- Stefańska Magdalena, „Problem pomnika na Umschlagplatzu w Lublinie w świetle współczesnych koncepcji i teorii upamiętniania przeszłości”, praca licencjacka napisana w Zakładzie Kultury i Historii Żydów UMCS, Lublin 2014, mps.
- Szmygin Bogusław, *Czy można chronić świat, który przestał istnieć? Dzielnica żydowska w Lublinie* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008.
- Szpociński Andrzej, *Upamiętnienia* [w:] *Stare i nowe tendencje w obszarze pamięci społecznej*, red. Zuzanna Bogumił, Andrzej Szpociński, Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. M. Grzegorzewskiej, ISP PAN i Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2018.
- Traba Robert, *Pamięć zapisana w kamieniu, czyli krajobraz kulturowy jako palimpsest* [w:] *idem, Historia – przestrzeń dialogu*, Warszawa: Wydawnictwo ISP PAN, 2006.
- Waligórska Magdalena, *Reflektorem w „zapomniane”: odkrywanie małych Jerozolim* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. Monika Murzyn-Kupisz, Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2008.
- Young James E., *The Texture of Memory. Holocaust Memorialia and Meaning*, New Haven–London: Yale University Press, 1993.
- Young James E., *Pamięć i kontrapamięć. W poszukiwaniu społecznej estetyki pomników Holocaustu*, tłum. Grzegorz Dąbkowski [w:] *Reprezentacje Holocaustu*, wybór i oprac. Jerzy Jarniewicz, Marcin Szuster, Kraków: Instytut Książki, Warszawa: ŻIH, 2014.
- Zętar Joanna, *Jak budowano plac Zamkowy...*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn Lubelski”, 18 VIII 2017.
- Zętar Joanna, *Szeroka – opowieść o ulicy, której nie ma*, „Gazeta Wyborcza. Magazyn Lubelski”, 25 VIII 2017.
- Zieliński Konrad, *W cieniu synagogi. Obraz życia kulturalnego społeczności żydowskiej Lublina w latach okupacji austro-węgierskiej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998.
- Ziębińska-Witek Anna, *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holocaustu*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2011.
- Żydzi lubelscy. Materiały z sesji poświęconej Żydom lubelskim*, red. Wojciech Hawryluk, Grzegorz Linkowski, Lublin: Wydawnictwo Dabar, 1996.
- Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. Tadeusz Radzik, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1995.

Historia mówiona

- Relacja Ewy Eisenkeit, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=96175&dirids=1>
- Relacja Witolda Karpińskiego, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=104815&dirids=1>
- Relacja Mariana Milsztajna, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=96870&dirids=1>

Relacja Bogdana Stanisława Pazura, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=33256&dirids=1>

Relacja Kazimierza Podbielskiego, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=39249&dirids=1>

Relacja Stanisława Sobczyka, <http://biblioteka.teatrnn.pl/dlibra/dlibra/doccontent?id=93314&dirids=1>

Strony internetowe

Zętar Joanna, *Narracje (nie)pamięci: Plac Zamkowy. Topografia palimpsestu* (cz. 1 i 2), www.blog.teatrnn.pl

<http://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/symcha-wajs-1911-1999/>

<https://teatrnn.pl/pamiec/szlak-pamieci>

<https://www.youtube.com/watch?v=SgGaCeEkxKI>

<https://m.youtube.com/watch?v=nBjm9iCfNOU>